

KÖNYVSZEMLE

Sibbe Jan Visser: *Samuel Naeranus (1582–1641) en Johannes Naeranus (1608–1679). Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid* [Két remonstráns teológus a vallási türelem szolgálatában], Groningen, 2011. 575 old.

2011-ben jelent meg a Groningeni Egyetemen doktori tanulmányait befejező Sibbe Jan Visser az erdélyi vonatkozások szempontjából is érdekes, a jegyzetekkel együtt impozáns méretű monográfiája, amely a két Naeranus – apja és fia – életpályáját mutatja be. Jelen recenzió a műnek a kelet-európai, különösen az erdélyi utalásaira igyekszik felhívni a figyelmet, ez a törekvés ugyanakkor óhatatlanul együtt jár a monográfia átfogó bemutatásával, mivel mindkét Naeranus pályáját döntően határozta meg kapcsolatuk a kelet-európai vallási mozgalmakkal. Szorosabb viszonyt mindketten a lengyel szociniánusokkal ápoltak, de – a fiú, Johannes esetében – az erdélyi unitárius vonatkozások sem elhanyagolhatók. Erdély felől tekintve elmondható, hogy a 17. században az erdélyi unitáriusok legfontosabb mentora és ügyeik iránt legélénkebb érdeklődést mutató németalföldi partnere Johannes Naeranus volt.

Hogy az ifjabb Naeranus figyelme Erdélyre irányult, kétségtelen a lengyeleknek volt köszönhető. Mindkét Naeranus életét végigkísérte a szoci-

nianizmussal való intenzív kapcsolat, ezt az ügyet ugyanakkor egyúttal saját egyházuk és államuk belső próbakövének is tekintették. Míg a fiúnak inkább csak annak szellemi örökségével kellett megbirkóznia, az apa pályáját döntően meghatározta a dordrechti zsinat. Az 1610-ben a remonstránsokhoz csatlakozó Samuelnek 1618-ban el kellett hagynia amersfoorti lelkészi hivatalát, és vallási felfogása miatt családjával együtt menekülnie kellett Németalföldről. Az apa 1624-től 1634-ig Lengyelországban talált menedéket és állást, ahol a danzigi holland kereskedők gyülekezetének lelkésze lett. Fia, Johannes 1631-ben Rostockban tanul bölcsészetet, majd 1634-ben a rakóvi Szociniánus Akadémián folytatta tanulmányait. Mindketten jó kapcsolatokat alakítanak ki a szociniánus vezetőkkel – Martin Ruarusszal, Joachim Pastoriusszal, Jonas Schlichtinggel, Samuel Przypkowskival –, és egész életük folyamán intenzív levelezést folytatnak velük. 1632 és 1634 között kétszer is hosszú utazásokat tettek Lengyelországban, a szociniánus és a református egyház fontos személyisé-

geivel ismerkedve meg. A család 1634-ben térhetett vissza Hollandiába, ahol az apát – haláláig – újra az amersfoorti remonstráns gyülekezet lelkészévé választották.

A tanulmány szerzője érzékeny tollal mutatja be apa és fiú azonos érdeklődési körrel, mégis homlokegyenest különböző vonásokkal rendelkező személyiségét. A vándordiak éveit francia földön töltő apa tehetségét jelzi, hogy viszonylag fiatalon katedrát kapott a franciaországi Sedanban, ahol később iskolaigazgatóvá is választották. Hazajöve arminianus szellemű prédikációkat tartott, és nem sokkal később megválasztották a jelentős városnak számító Amersfoort lelkészének. Ezt a hivatalát tizenhét évvel későbbi visszatérésekor újra megkapja, miközben a száműzetés idején is megtalálja a helyét prédikátorként Danzigban. Művelt költőként, „poeta doctusként” szintén nevet szerzett magának latin nyelven írt verseivel, stílusának kifinomultsága és hajlékonysága pedig érezhető két fennmaradt teológiai értekezésén is.

Míg Samuel, az apa, úgy áll előttünk, mint akit bármilyen nehéz kihívás ért is, kivételes tehetségével és hajlékony személyiségével mindig képes volt felülkerekedni a nehézségeken, addig a fiú, Johannes pályája jóval görgyösebben és látványos sikerekben szűkösen alakult. Bár már 1634-ben, a visszatérés idején elhatározta, hogy ő is a remonstráns lelkészi pályát választja,

csak 1652-ben nevezték ki az Amszterdamtól harminc kilométerre fekvő kicsiny holland falu, Oude Wetering prédikátorává. Ott egy „latin iskolát” is alapított, ahová jellemzően olyan fiúk jártak, akik később az amszterdami Remonstráns Szemináriumban akarták tanulmányaikat folytatni. Az általa vezetett iskola azonban nem virágzott, annak ellenére sem, hogy 1669-ben a remonstráns vezetés egyik hivatalos intézményeként ismerte el. Az egész életében a kicsiny faluban remetéskedő Johannesnek voltak kitörési kísérletei. 1666-ban kandidált a Remonstráns Szeminárium professzori állására, de alulmaradt Philip Limborch-hal szemben. Az elzártságból való – szintén baltul végződő – kitörésként értékeli a monográfia szerzője, hogy 1671-ben immár idős emberként (egy ottani latin iskolai állásra jelentkezve) a távolkeleti Ceylonba (ma Srí Lanka) akart költözni. A kiterjedt levelezésén túl saját neve alatt művet, értekezést Johannes nem hagyott hátra, az oude weteringin kívül más gyülekezetek nem hívták meg prédikálni.

Sibbe Jan Visser szerint az apa tanárként, iskolaigazgatóként, lelkészként, teológusként és költőként is felülmúlta fiát. A szerző úgy értékeli, hogy Samuel, a szavak embere, „gondolkodó” típus volt, aki a kellő egyensúlyra törekedve gondolkodásában és kifejezőmódjában mindig lelkiismeretesen és visszafogottan lépett fel. Vele szemben a fia, Johannes „szervező” típus

volt, aki keveset törődött szavai és tettei hatásával, nyelve és tolla éles, maga időnként nyers és makacs volt.

A hollandiai remonstráns irodalom elsősorban mint lelkészeket, tanárokat és igazgatókat tartja őket számon, és kevésbé ismert, hogy mindketten a vallási tolerancia gyakorlatias és áldozatokat is vállaló támogatói voltak. A Naeranusok tágabb környezetét alkotó remonstránsok – elveiket illetően – vallás és etika dolgában nagy jelentőséget tulajdonítottak a szabad akaratnak és a lelkiismeretnek, s az erkölcsei szempontból fedhetetlen élet számukra nagyobb értékkel bírt, mint a hitcikkelyekbe vetett megingathatatlanság hit. Bár a kor többi államához képest Hollandia toleránsabbnak (Erdélyhez képest pedig tartósabban toleránsnak) számított, a száműzetésükből az 1620-as évek második felében visszatérő remonstránsokat továbbra is csak megtűrtként kezelték, a szabad vallásgyakorlat teljes körű joga pedig egyedül a református egyházat illette meg. A tolerancia ügyének felkarolásával a remonstráns egyház tehát egyúttal a saját legitimitációjáért is küzdött.

A „theologica practica és irenica” elméletben egyszerű, a mindennapi életben azonban számos bukatót magában rejtő gyakorlatát – a lengyel szociniánusok és a magyar unitáriusok vonatkozásában – nemcsak az nehezítette a Naeranusok számára, hogy a hollandiai törvények expressis verbis tiltották az ilyen eszmék felkarolását és

terjesztését, hanem az is, hogy több szempontból maguk sem értettek egyet azok hitelveivel. Idegen volt tőlük a lengyelek szélsőséges pacifizmusa, és az a radikális racionalizmus, ahogy az antitrinitáriusok általában a Biblia szövegéhez közelítenek, a dogmatikájuk pedig – szerintük – túlságosan célratörő, kevés helyt hagyva az emberi ítélőerő korlátaiból eredő kételynek. Ahogy Pauli Istvánhoz írt levelében Johannes megfogalmazza (1657 körül): *„Biztosabbnak és tiszteletteljesebbnek vélem, ha mindent eldöntetlenül hagyunk [Naeranus itt az Istenről és Krisztusról szóló tanításokra utal], és tiszteletteljes hallgatással dicsőítünk, mintsem hogy dölyfösen megpróbálunk mindent meghatározni. [...] Üdvözlettel fogadom magamban azt a fajta tudást, amely elősegíti a tudatlanságot, és megtanultam nem tudni azon dolgokat, amelyeket Isten úgy akart, hogy ne legyenek világosak előttem. Megtanultam csekély fontosságot tulajdonítani azon dolgoknak, melyeket csak nagy nehézségekkel lehet megismerni, és semmilyen jelentőséget annak, amivel a tudás semmit nem tud kezdeni, illetve annak, ami nem vértézi fel az embert az életért folytatott küzdelemben, vagy nem teszi rendíthetetlenebbé a halállal szemben.”*

Az erdélyi unitáriusoknak intézett érvek a remonstráns „broederschaap” belső konfliktusaiban való őrlődés során is fontosaknak bizonyultak Johannes Naeranus számára. Az ifjabb Naeranus már nem az államegyházzal, a

keményvonalas kálvinista vezetőkkel folytat polémiát (mint például az apja 1634-ben Utrechtben magával a legtekintélyesebb kálvinista teológussal, Gisbertus Voetiusszal), hanem saját gyülekezetével, a remonstráns konzisztórium tagjaival. A remonstráns egyház konfesszióellenes hagyományát komolyabban ápoló hívek ugyanis Hollandia-szerte külön vallási összejöveteleket látogattak, ahová nagy számban jártak mennoniták, spiritualisták vagy szociniánusok is. A „kollegiáns” összejövetelek a vallási és szellemi tolerancia, a „szabad beszéd” [vrij spreken] híres és viszonylag hosszú ideig fennálló laboratóriumává váltak. E gyűléseket közel száz éven keresztül, az 1660-as évektől egészen 1750-ig az erdélyi unitárius peregrinusok több generációja is látogatta, Franck Ádámtól Fejérváry Sámuelig. A rotterdami „pénteki kollégium” az 1650-es években a remonstráns konzisztórium termében és annak szellemi égisze alatt tartotta gyűléseit. Mivel a remonstráns vezetők féltek a kollegiánsok soraiban lábra kapó szocinianizmustól, úgy döntöttek, hogy nem engedik be a „pénteki kollégiumot” a konzisztórium termébe. Ebből egy két éven át (1652 és 54 között) folyó vita bontakozott ki, amelynek során Johannes Naeranus egyértelműen a kollegiánsok mellett foglalt állást azon véleményét hangoztatva, hogy a remonstráns testvériség a saját hitelességét kockáztatja, ha eltávolodik a „fundamentumok funda-

mentumától”, a vallási tolerancia gyakorlatától.

A családi hagyományai révén a teológiai „praecisítástól” messzemenően idegenkedő Naeranus nemcsak érveivel, fellépésével segítette a kelet-európai disszidensek ügyét. A gyakorlati pietas híveként folyamatosan – és időnként erőn felül – anyagilag is támogatta a hozzáforduló kelet-európai peregrinusokat (az is előfordult, hogy ezért maga is kölcsönre szorult). Oude Wetering nemcsak a lengyel, de az erdélyi diákok számára is zarándokhely volt. Bizonyíthatóan meglátogatta ott Naeranust Árkosi Tegző Ferenc és Enyedi Pellionis János (valamikor 1657 és 59 között), Pauli István egyik meg nem nevezett ismerőse számára pedig ugyanitt 20 imperiált adományozott. Valószínűleg egy korábbi személyes találkozó nyomán kezd levelezésbe Paulival is (aki 1653-ben tanult Hollandiában). Az 1660-ban kikerkező Franck Ádámot pedig ő kéri fel 1664-ben a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* szerkesztésére, munkát és némi jövedelmet biztosítva neki ezáltal.

Az 1660-ban száműzött lengyel szociniánusok más keresztényektől kevés együttérzésre számíthattak. Az antitrinitarizmust leegyszerűsítve istentagadásként értelmezték és üldözték Hollandiában is. A két Naeranus azonban – a hozzájuk fűződő barátságuk miatt – felkarolta a lengyel testvérek ügyét: a remonstránsok között ők alakították ki a legszorosabb viszonyt a

szociniánusokkal. 1661-ben a menekültek első állomásaként szolgáló Kreuzburgból a lengyelek Johannes Naeranushoz fordultak, hogy rajta keresztül a remonstráns testvérek anyagi segítségét kérjék. A remonstránsok hivatalosan nem indítottak gyűjtést a holland törvények által eretneknek nyilvánított lengyel szociniánusok érdekében, Naeranusnak azonban megengedték, hogy magánszemélyként gyűjtést szervezen számukra. Az állhatatosan és kompromisszumokat nem ismerve fellépő Naeranus (holland szólással élve) „bolha volt a bundában”, sikeresen keltette fel a közfigyelmet a lengyel testvérek kétségbeejtő helyzetére. Az adománygyűjtő kampány sikere 1661. és 1665. között jelentős részben az ő szervező munkájának köszönhető. Ő felügyelte az Angliában és Hollandiában gyűjtött pénz mozgását, rendezte el, hogy a pénz eljusson a szociniánusok szétszórt állomáshelyeire, végül nyomon követte a pénz elköltésének mikéntjét. A Hollandiába menekülő szociniánusok részére félretett összeget Johannes felügyelte és gondozta. Mint ahogy az Franck Ádám 1667-ben Kolozsvárra írt leveléből kiderül, a jelentős összegnek ugyanakkor csak egy töredékét adták a remonstránsok, a többit a kollegiánsok, főképp a mennoniták biztosították, amelyből a lengyel vezetők rendelkezése szerint egy kisebb hányad az Erdélybe menekült lengyel szociniánusokhoz került. Hogy a saját ingatag

helyzetüket is féltő remonstránsok általában megosztattak a kelet-európaiak támogatását illetően, Naeranus Pauli Istvánhoz küldött fenti levelének egy másik részlete is jelzi: *„Ön előtt nem áll titokban, mily kevésbé mozgatja meg a vallási érzület gyülekezetünk tagjait, olyannyira, hogy emiatt úgy viselkednek, ahogy mások viseltetnek irántuk: kicsinyesek, gondolatokban és érzésekben szegények, mert az emberi lélek csak nagy ritkán kerekedik felül a során, és ha igen, az is csak a kivételes jellemek privilégiuma. A mi hittársaink oly kevésbé áhítoznak ilyesmire, hogy a legtöbbször egyenesen balgaságnak tartja, ha valaki időt áldoz baráti kapcsolatokra. Az ön honfitársai boldogulásáért már vállaltam bizonyos kockázatokat, egy olyan személy irányában is, aki őket nekem részletesen és teljes odaadással ajánlotta be, amikor erre alkalom kínálkozott. Ennek eredménye, hogy megtanultam, mily nagyon ritkán tesznek tanúságot arról az emberek, hogy mindent Krisztus kegyéből kapnak, és neki is tartoznak mindennel, és hogy mennyivel könnyebb az apostoli igazságot szóval hirdetni, mint jámbor módra élni.”*

A szociniánusok érdekében végzett makacs munkája népszerűtlenné tette Johannest a remonstráns testvériség vezetői előtt, akik általában is nehéz embernek tartották őt. Bár Sibbe Jan Visser igazoló források híján nem vonja le monográfiájában ezt a következtetést, feltehetjük, hogy ez a kiállítás

hozzájárult ahhoz, hogy az ifjabb Naeranus a remonstráns testvériségben ne viselhesen komolyabb vezető szerepet.

A lengyel szociniánusok számára a Naeranusok barátsága kivételes jelentőséggel bírt a hálózatépítés, a művelt embereket tömörítő „*respublica litterae*” figyelmének a felkeltése szempontjából is, akiket a szociniánus iratok kiadása révén igyekeztek megszólítani. Samuel gondoskodott a „*sociniana*” németalföldi terjesztéséről, Johannes pedig úttörő volt mind a terjesztésben, mind pedig a nyomtatásban. Az 1638-as esztendő követően – miután a lengyel állam lerombolta a rakóvi nyomdát – az egyre erősebb politikai nyomás alatt lévő lengyelek Hollandiában igyekeztek publikációs terveiket megvalósítani. A befolyásos remonstráns és kollegiáns személyiségek közül néhányan segítettek, ösztönözték a szociniánus publikációk megjelenítését. Az 1640-es, 1650-es években ilyen volt Étienne de Courcelles, Daniel de Breen, később Philip Limborch. A kiadói tevékenységbe Courcelles vonta be Johannes Naeranut, akivel közösen szerkesztették az ismeretlen szerző által írt és az eretnekekkel szembeni türelem mellett érvelő *Veritas pacificát* (amelyhez valószínűleg Johannes készítette az előszót). Naeranusnak köszönhető, hogy 1644-ben Amszterdamban kinyomatták az idősebb Johannes Stegmann Erdélyben írt fő művét, a *De iudice et*

norma controversiarumot. Minden kiadvány közül a legmonumentálisabb azonban a lengyel *ecclesia minor* alapítóinak legfontosabb műveit egybefoglaló *Bibliotheca Fratrum Polonorum* volt. Bár a sorozat nyomtatását titokban készítették elő, és ezért a művek megszületésének körülményeit számos legenda és bizonytalanság övezi, úgy véljük, a monográfia szerzője által sugalltnál magabiztosabban állíthatjuk, hogy Johannes Naeranusnak fontos, döntő szerepe volt a projekt elindításában, és az első kötetek megjelenítésének koordinációjában. A projekt kezdeményezői a lengyelek részéről Samuel Przypkowski és Stanislas Lubieniecki voltak, de mivel mindketten Amszterdamtól távol tartózkodtak, 1664-ben Przypkowski arra kérte levelében Naeranut, hogy a kötetek szerkesztésére a Hollandiában éppen „*grand tour*”-on tartózkodó erdélyi diákot, Franck Ádámot kérje fel. Franck a szerkesztési munkájáért pénzt kapott, sőt az 1667-ben Kolozsvárra küldött levelében a hazatértének késlekedését a pénztelenséggel magyarázó Franck egyszerűen mint kereseti lehetőséget említi a *Bibliotheca* kiadási munkálatait. Hogy a keresményt minden bizonnyal az őt a feladatra felkérő Naeranustól kapta, az kiderül abból, hogy amikor gondjai támadnak a szerkesztési munkálatokkal, hozzáfordul a döntéshozatal érdekében. A kiadvány előkészületeiről ugyanis tudtak a remonstráns szeminárium vezetői (Ar-

nold Poelenburg, Isaac Pontanus), valamint a kollegiánsok vezéregyéniségei is (pl. Galenus Abrahamusz). Éppen tőlük tartva a Kelet-Poroszországban tartózkodó Przypkowski a Krisztus istenségét kifejtő részeknél öncenzúrára utasította levélben a szerkesztő Franck Ádámot. Franck azonban az ellenkező tanácsok ellenére megmutatta ezt a levelet Naeranusnak, aki – a *respublica litterae* nevében – felháborodottan vette el a szöveg megcsonkítására irányuló igyekezetet. Przypkowski megkönnyebbülten látja be saját „hibáját”, és a kötet végül Jonas Slichting eredeti szerzői szándékát tiszteletben tartva jelenik meg. Az hogy a befolyásos remonstráns vezetőkkel szemben (Poelenburg, Pontanus) ebben az ügyben az egyébként minden más téren háttérbe szorított Naeranus szava a döntő, jelzi, hogy a kötet megjelentetése körüli konspirációban Naeranusnak döntő szava volt (ahogy a Hollandiába menekülő szociniánusok részére tartalékolat adományok, úgy bizonyára a *Bibliotheca* megjelentetésére szánt pénz kezelését is Naeranusra bízta Przypkowski).

Przypkowski saját művei, a János első leveléhez és a Máté evangéliumhoz fűzött *Commentaria* kiadásának megszervezésére is felkérte Naeranuszt, és az utóbbi szerkesztésével szintén Franck Ádámot bízta meg 1664-ben. Hogy Franck eleget tett-e a felkérésnek, nem ismert, Przypkowski művei mindenesetre csak évtizedek múlva je-

lentek meg Philip Limborch kiadásában. Johannes Naeranus Stanislas Lubienieckit is segítette az üstökösökről írott *Theatrum Cometicum* című műve körül kialakult bonyodalmak megoldásában. A kétkötetes művet 1666–68-ban adták ki, a szerkesztésében pedig ezúttal is szerepet játszott Franck Ádám. A kiadó Frans Kuyper ugyanakkor lóvá akarta tenni a rendkívül költséges kiadást finanszírozó szerzőt. Lubieniecki érdekeit a megjelenés után kialakult vitában Naeranus képviselte, aki döntőbírákat kért fel az ügy rendezésére. Naeranus és Lubieniecki 1670-ben Franck Ádámot bízták meg azzal, hogy az amszterdami könyvesboltokat végigjárva a kereskedőket az előállítási költség alatti áron kínálta (de a magas ára miatt még így sem kelendő) példányok eladására bíztassa. Az ügy hosszú évekig elhúzódott, és hogy miként sikerült pontosan rendezni, ma már nem világos.

Mind Samuel, mind Johannes Naeranus óriási jelentőséget tulajdonított a teológiai, egyháztörténeti iratok cseréjének, kiadásának, a gondolatok minél akadálytalanabb és szakszerűbb: pontosabb és világosabb áramlásának. Ahogy az a Pauli Istvánhoz küldött leveléből kiderül, a *respublica litterae* világát Naeranus az erdélyi egyház viszonyairól is szerette volna tájékoztatni. Ambíciója volt, hogy az erdélyi unitárius egyház történetéről magas színvonalú, alapos tanulmányt készíttessen és jelentessen meg Németalföldön. En-

nek érdekében levelében részletekbe menő tájékoztatást kér Paulitól arról, hogy kik voltak az erdélyi unitárius egyház alapítói, milyen fejlődésen ment az keresztül, az erdélyi előkelőségek közül kik voltak a támogatói és kik az ellenfelei; az egyház milyen, az állam által is szentesített privilégiumokat élvez, milyen szerepe volt és lehet az államélet alakulásában, tagjainak módjukban áll-e hivatalokat vállalni; milyen szokások, szabályok uralkodnak az erdélyi egyházban, min alapul a vezetőség tekintélye, milyenek az iskolák, hogyan gondoskodnak a fiatalokról, milyen képzést követően lehet valakiből lelkész vagy a teológia tanára, kinek van joga lelkészeket választani, beiktatni, elmozdítani vagy áthelyezni; milyen bevételei, javai vannak a gyülekezetnek, milyen adományokra számíthat, miből és milyen elvek szerint fizetik a lelkészeket; illetve hogyan kezelik a konfliktusokat, mennyire egyetemes, vagy milyen mértékben megha-

sonlott az unitárius közösség. Hogy Naeranus magára gondolt-e szerzőként, a levél alapján nem teljesen világos, a mű azonban szinte biztosan nem készült el: ha Naeranus terve megvalósul, bizonyára jóval szerencsésebben alakult volna a 16. századi innovatív erdélyi szellemi mozgalmak nyugat-európai recepciótörténete.

A lengyel szociniánusok által erőteljesen szorgalmazott egyesülés a remonstránsok és a korabeli szentháromságtagadók között egyik Naeranus szerint sem volt lehetséges, de kívánatos sem. Ez a lehetőség – Visser metaforáját használva – számukra „een brug te ver”: „túlságosan távoli híd” volt. Ők maguk azonban – a „fundamentumok fundamentumának” tekintett tolerancia jegyében – igyekeztek úgy járni-kelni vallások, régiók, népek és nyelvek között, mint akiket nem feszélyez, és nem is akadályoz ezen híd elérhetetlen távolsága.

Lipták Anikó – B. Kis Attila